

بررسی زبان مشترک باغ و نگارگری ایرانی با تأکید بر نقش نمادین درخت سرو*

سارا قاسمیه* محمدرضا بمانیان** ابودر ناصحی***

چکیده

زبان بیان در هنر سنتی و اصیل ایرانی، رمزی است. در این زبان، هر شیء دارای ظاهر و باطنی است؛ یا به بیانی دارای لایه‌های وجودی متعدد است. به این معنی که هر صورت مادی برای اشاره به معنایی مجرد در عالمی بالاتر به کار می‌رود. لازمه فهم و بازخوانی این زبان، به‌عنوان میراث هنر و ادب ایرانی، کسب معرفت در باب دیدگاه و جهان‌بینی حاکم بر خلق اثر است. در پژوهش حاضر، خوانش ساختار و زبان بیان درختان به‌سبب سابقه حضور نمادین در جلوه‌های مختلف هنری به‌عنوان بخشی از فهم زبان رمزی هنر ایران، مورد تأکید قرار گرفته است. در این زمینه، نقش نمادین درخت باستانی سرو در نگاره‌ها و باغ‌های ایرانی به‌عنوان موثق‌ترین نمونه‌های خلق فضای مثالی، موضوع تحقیق است. در واقع هدف کلی پژوهش، بررسی نقش نمادین و رمزآمیز درختان در طراحی محیط در ارتباط با زمینه‌های خیال‌انگیز فضا است. روش تحقیق، پژوهشی تاریخی و تطبیقی است و گردآوری اطلاعات با مراجعه به اسناد کتابخانه‌ای و بازدید نمونه‌های موردی، به‌صورت ارائه جدول مقایسه خصوصیات سرو در باغ و نگارگری ایرانی، صورت گرفته است. در نتیجه این بررسی متوجه تأثیر فرم ویژه درخت سرو بر مخاطب فضا از طریق ایجاد طرح‌واره‌های ذهنی معنادار می‌شویم. به‌گونه‌ای که فرم‌های مختلف سرو، که به‌طور مشخص به کشیدگی تاج، ارتفاع بدنه، تراکم بافت و تیرگی رنگ آن مربوط می‌شوند، هریک باعث برداشت مفهومی خاص در ذهن انسان می‌شوند و در نتیجه تکرار این همراهی، نقش سرو باعث تداعی معانی از جمله: جاودانگی، پایداری، بلندبالایی و ... گردیده است. بنابراین با کاربرد هدفمند درخت سرو در طراحی منظر، می‌توان از طریق تداعی معانی ویژه، شرایط خیالی و فراواقعی برای مکان ایجاد کرد.

کلیدواژگان: عالم خیال، نگارگری ایرانی، باغ‌سازی ایرانی، سرو، نقوش نمادین.

* مقاله پیش‌رو، برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد معماری منظر سارا قاسمیه، "نجلي خیال در هنر منظره‌پردازی با تأکید بر نقش درختان (نمونه‌موردی: درخت سرو) (پروژه عملی: ساماندهی منظر مسیر گردشگری محدوده باغ تاریخی فین کاشان)"، به راهنمایی دکتر محمدرضا بمانیان و مشاوره دکتر ابودر ناصحی در دانشگاه تربیت مدرس است.

** دانشجوی کارشناسی‌ارشد، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

*** دکتری معماری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران.

**** دکتری پژوهش هنر، دانشکده هنرهای تجسمی، دانشگاه هنر اصفهان

مقدمه

گیاهان و به‌ویژه درختان، اجزای اصلی زبان منظر به حساب می‌آیند. درختان عوامل زنده‌ای هستند که همیشه در حال تغییرند (تغییرات روزانه، فصلی و سالیانه) و در نتیجه انبوهی، ارتفاع، رنگ و حجم متفاوتی را به وجود می‌آورند؛ و از این نظر با سایر عوامل شکل‌دهنده معماری محیط متفاوت‌اند. تنوع درختان از نظر رنگ، ابعاد، انبوهی و بافت زمینه مساعدی را جهت انتقال مفاهیم گوناگون در طراحی محیط و منظر پدید می‌آورند. یکی از وجوه مهم کاربرد درختان در طراحی منظر، وجه نمادین حضور درختان است؛ آنجا که زبان بیان در هنر سنتی و اصیل ایرانی، رمزی است و هنرمند می‌کوشد حقایق متعالی را به واسطه زبانی صوری، محسوس و متمثل سازد؛ درختان نیز به‌عنوان اجزای این زبان، در ورای ظاهر خود معنا و حقیقتی را در ارتباط با سایر اجزای محیط، دربردارند. بنابراین دانستن ساختار و زبان درختان بخشی از فهم زبان منظر و حتی بالاتر از آن، کشف زبان رمزی اجزای عالم برای رسیدن به حقیقتی یگانه است. بنابر اینکه درخت باستانی و اسطوره‌ساز ایرانیان همان درخت سرو است.

در این پژوهش نمونه‌موردی انتخاب شده است. بنابراین سؤال اصلی این تحقیق، درباره بررسی نقش خیال‌انگیز و نمادین درخت سرو در فهم زبان رمزی باغ و نگارگری ایرانی است؛ چراکه باغ ایرانی و نگارگری ایرانی هر دو به‌مثابه یک زبان رمزی در هنر اسلامی، تلاش در تجسم تصویری روحانی، فراواقعی و آرمانی از جهان دارند. بنابراین در راستای نیل به هدف، بازفراخوانی خیال در معماری منظر، فرضیاتی از این قرار مطرح شده است: درختان به استناد سابقه حضور نمادین و رمزآمیز در شاخه‌های مختلف فرهنگ و هنر تمدن‌ها، توانایی بالقوه‌ای جهت ایجاد شرایط خیال‌انگیزی فضا دارند. از میان نمونه‌های درختان باغ ایرانی، درخت سرو با سابقه حضور چند هزار ساله‌اش در هنر ایران زمین، متضمن معانی رمزآمیز و زمینه خیال‌انگیزی در محیط است. ضرورت بازخوانی زبان رمزآمیز هنر اصیل ایرانی از آن جهت است که علی‌رغم سابقه درخشان حضور و تجلی خیال در این عرصه، به‌علت نفوذ فرهنگ بیگانه به عرفان شرقی و حکمت اسلامی، متأسفانه زمینه‌های فراموشی بیان خیالی و رمزآمیز در هنر معماری، روز به روز بیشتر می‌شود. بخش‌های اصلی تحقیق به ترتیب اولویت از این قرار است: بررسی نماد درخت و مفاهیم مرتبط با آن، نقش سرو در نگاره‌های ایرانی، حضور سرو در باغ ایرانی و بررسی جنبه‌های خیال‌انگیز حضور درخت و به‌ویژه سرو در طراحی منظر.

پیشینه پژوهش

درباره نقوش نگاره‌ها و تصویر عالم خیال در شاخه‌های مختلف هنری، افرادی همچون هانری کرین، جیمز هال، آرتور آپهام پوپ، جین سی کوپر، تیتوس بورکهارت، شیلا کن‌بای و سایرین مطالب بسیاری نگاشته‌اند. در این پژوهش، برای بررسی سابقه حضور نماد درخت در تاریخ هنر و فرهنگ تمدن‌ها، "فرهنگ نگاره‌ای نمادها در هنر شرق و غرب" اثر جیمز هال (۱۳۸۰) و "رمزهای زنده جان" اثر مونیخ دویوبوکور (۱۳۷۳)، مورد استناد قرار گرفته‌اند. باتوجه به این که هدف تحقیق، بررسی نقش نمادین درختان در رابطه متقابل هنر تصویرسازی و هنر منظرپردازی است، جهت بررسی مفهوم درخت در منظر، اثر اسپیرن (۱۳۸۷)، "زبان منظر" و همچنین اثر تروبریچ و باسوک (۱۳۸۸) برای بررسی نقش درختان در طراحی منظر مورد استفاده قرار گرفت. علاوه بر اینها بررسی فصل‌هایی از اثر اما کلارک (۲۰۰۴)، "راهنمای انتخاب درختان و گیاهان برای باغ‌های اسلامی، در زمینه بررسی نحوه حضور درختان به‌ویژه درخت سرو در باغ‌های اسلامی-ایرانی مفید و مؤثر واقع شد. درباره بررسی نقش درختان در نگاره‌ها، پایان‌نامه منیر خدیویان (۱۳۸۷) با همین عنوان به راهنمایی عبدالمجید حسینی‌راد و اثر شاهکارهای نگارگری ایرانی (۱۳۸۴)، به‌طور عمده مورد استناد قرار گرفته است.

روش پژوهش

روش تحقیق حاضر، توصیفی-تطبیقی است. در واقع، در این نوشتار با رویکردی تاریخی به مقایسه نقش نمادین سرو در آثار نگارگری ایرانی و نحوه کاشت و نمایش سرو در باغ ایرانی و بررسی آن با استفاده از منابع کتابخانه‌ای پرداخته شده است. چنانکه برای بررسی ارتباط نقوش نمادین سرو با فرم‌های درخت سرو در طبیعت، با رویکردی زیبایی‌شناسانه، در جدولی نمونه‌های موردی بررسی و تحلیل مقایسه‌ای شده‌اند. نمونه آثار نگارگری که برای مقایسه کاربرد سرو بررسی شده، به‌صورت انتخابی است. از باغ‌های تاریخی ایرانی، نمونه‌هایی انتخاب شده که آثار آنها به‌ویژه فضای سبز و درخت‌کاری باقی‌مانده، قابل بررسی و تحقیق است.

تصویر مثالی و نماد درخت

درختان به‌سبب سابقه طولانی پیدایش و حضور بر روی زمین، تاریخ گویای زندگی بشر هستند. مردم در زمان‌های بسیار قدیم به‌مراتب بیش از امروز در متن طبیعت قرار داشته و در تمامی زمینه‌ها مظاهر قدرت طبیعت را بدون واسطه

و مفهومی پیدا کرده است، آیا به مفهوم یک شخص است یا یک پناهگاه درمقابل طوفان، و یا یک درخت دانش. در بعضی از فرهنگ‌ها درخت به‌مثابه انسان است. انسان‌هایی که عمر طولانی دارند، از ریشه می‌رویند، قد علم می‌کنند، میوه می‌دهند و می‌میرند، یا درخت نماینده خانواده است که از یک جفت اجدادی به‌وجود آمده باشد، هر شاخه یعنی یک جفت یا یک نسل جدید. درخت دانش از عمر طولانی درختان و همبستگی سن با عقل نشأت می‌گیرد (اسپیرن، ۱۳۸۷: ۴۳).

- درختان مقدس

اعتقاد به این که در بعضی درختان و گیاهانی که برای بشر سودمند است، روحی وجود دارد، به پیش از تاریخ باز می‌گردد. تصویر درختی که در دو سوی آن، یک جفت جانور، نیمه خدا یا نقش انسان باشد، در هنر بین‌النهرین در حدود سده هجدهم ظاهر شد. نمونه‌های بین‌النهرینی پیشین یک سرو، یک تاک یا انار و غالب اوقات یک نخل و گاهی ترکیبی بیشتر از یک عنصر را نشان می‌دهند. این شکل به‌طور گسترده‌ای بر روی یادمان‌های آشوری از سده دهم پیش از میلاد به بعد، نشان داده شده و به تدریج، نقش‌پردازی و به‌طور استادانه‌ای ساخته می‌شد. دو گونه عمده یافت شده است: درختی که دو سوی آن، جانورانی وجود دارد که درمقابل هم ایستاده‌اند؛ یا در دو سوی آن، نقش‌های انسانی یا نیمه انسانی به چشم می‌خورد و آنان، ظاهراً، مراسمی جهت باروری انجام می‌دهند (هال، ۱۳۸۰: ۲۹۰ و ۲۹۱)، (تصویر ۲). در آیین اسلامی نیز درخت زیتون نماد درخت زندگی است؛ و درخت نخل که درخت مقدس آشوری-بابلی است، در مصر یادآور درخت زندگی و به‌عنوان الگوی ستون‌ها به کار می‌رود.

درخت در کهن‌ترین تصویرش، بنابر توصیفی که از آن در اساطیر اولیه شده، درخت کیهانی غول‌پیکری است که رمز کیهان و آفرینش کیهان است. نوک این درخت، تمام سقف آسمان را پوشانده است؛ ریشه‌هایش در سراسر زمین دویده؛ شاخه‌های پهن و ستبرش در پهنه جهان گسترده شده و قلبش، جایگاه آتش آذرخش است. خورشید و ماه و ستارگان در میان شاخ و برگ‌های این درخت، همچون میوه‌های تابناک، می‌درخشند. کاج‌بن عید نول، درختی کیهانی است (دوبوکور، ۱۳۷۳: ۹)، (تصویر ۳).

اعتقاد به قدرت خدایی درختان نتایج دیگری نیز برای انسان داشته: انسان‌های بدوی بر این باور بوده‌اند که این درختان قدرت آن را دارند که باران ساز باشند، خورشید را به درخشش وادارند، گله‌ها را افزایش دهند، زنان را بارور سازند و در زایش به آنها

تجربه می‌کردند. در این میان، درختان سمبل مشترک انسان و کل جهان بوده‌اند. برای انسان بدوی هستی مانند یک درخت تناوری به نظر می‌رسید که از عمق اقیانوس‌ها سر برآورده و با تاج پوشش خود آسمان و زمین را دربر گرفته بود. از این نظر، درخت به‌عنوان تمثیلی از جهان در اساطیر، جایگاه خاصی دارد. معروف‌ترین و شناخته‌شده‌ترین این تمثیل‌ها درخت زندگی یا درخت کیهانی است (تصویر ۱). همچنین آیین‌های مختلف در ارتباط با درختان مانند: تقدیم محصول کشاورزی، تزئین درختان و دخیل‌بستن به درختان، همگی چه در صورت قدیمی و چه به‌صورت جدید، نشان‌دهنده ارتباط تنگاتنگ انسان با طبیعت و درختان و ارزش و اهمیت آن در زندگی جوامع انسانی از گذشته تا امروز است. در واقع، کمتر زمینه‌ای وجود دارد که در آن به‌گونه‌ای درختان تأثیر خود را نگذارده باشند. درختان، سمبل قدرت و حتی سمبل شخصیت نیز محسوب می‌شوند. بسیاری از آنها در ابعاد حیرت‌آوری دیده می‌شوند، بسیاری دیگر از نظر قدمت و سن به افسانه تبدیل شده‌اند.

«از دورترین ایام، تصویر مثالی درخت به‌مثابه آئینه تمام‌نمای انسان و ژرف‌ترین خواست‌های اوست. این تصویر مثالی، زاینده انبوهی رمز است که در شاخه‌های بی‌شمار گسترش می‌یابد و خرمن خرمن در بستر اساطیر و دیانات و هنرها و ادبیات و تمدن‌های گوناگون می‌ریزند. با گشت و گذار در عالم تخیل، سرانجام به سرچشمه‌های اصلی سرگذشت بشر که تصاویر درختان مقدس در آن جایگاه، چشمان را افسون می‌کنند، می‌رسیم. ریشه‌های قوی بنیاد این درختان که در اعماق زمین فرورفته‌اند، باقی و پایدارند و گواه بر پویایی رمزی که همواره سرزنده و جاندار است» (دوبوکور، ۱۳۷۳: ۸).

«یک درخت، با نور خورشیدی که آن را به برگ و چوب تبدیل می‌کند. مواد مغذی که از زمین می‌گیرد، آبی که تبخیر می‌نماید، انرژی که به‌صورت آتش و گرمای بالقوه در خود ذخیره می‌کند، غذایی که در شیره و میوه‌اش جمع می‌کند، پناهگاهی که برای حیوانات، پرندگان و دیگر موجودات فراهم می‌کند، زمین و آسمان را به هم مرتبط می‌سازد» (اسپیرن، ۱۳۸۷: ۱۹۸). درخت را بسیاری از اقوام باستانی به‌عنوان جایگاه خدا، یا در واقع، خود خدا می‌پرستیدند. همچنین نماد کیهان و منبع باروری و نماد دانش و حیات جاودانی بود. طبق یک روایت، بعضی از خدایان، در درون درختی آفریده می‌شدند که از آن بیرون می‌آمدند؛ درست مانند پروانه‌ای که از سفیره خود بیرون می‌آید (هال، ۱۳۸۰: ۲۸۵).

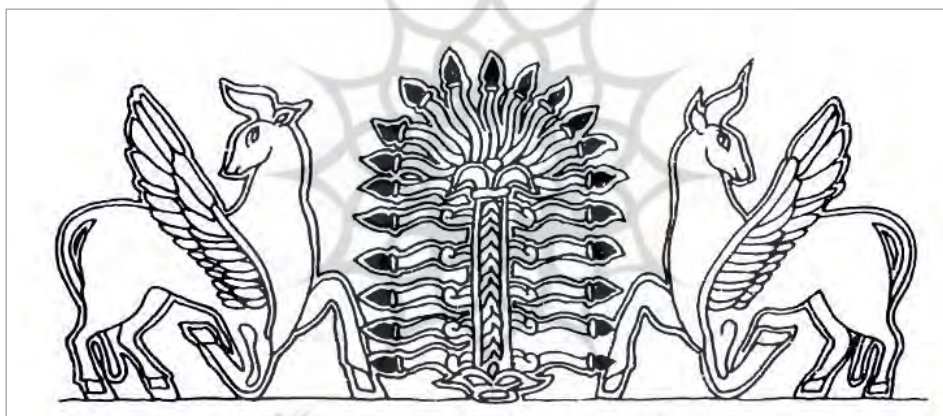
از طرف دیگر، معانی یک عنصر منظر نظیر درخت به این موضوع نیز بستگی دارد که در فرهنگ انسانی چه معنی

یاری دهند. حتی والایی و ارزشمندی درخت در فرهنگ‌های مختلف تاحدی بوده است که به شیوه‌های نمادین و در زبان رمز و اسطوره، بعضی از انواع درختان را متعلق به ایزدان و خدایان می‌دانسته‌اند. در واقع، آفرینش اساطیری خدایان و درختان در فرهنگ ملل نشان از تقدس آنها دارد. بنابراین با استناد به آنچه درباره نماد درخت در هنرهای مختلف از جمله: نقاشی، حجاری، کاشی‌کاری، قالی‌بافی و ... قابل مشاهده است، می‌توان ادعا کرد که تصویر درخت در ذهنیت و خاطره جمعی ملل مختلف به‌عنوان نماد و نشانه با مفاهیم والا و مقدسی وابسته به پیشینه تاریخی و اعتقادی آن قوم همراه شده است.

نماد درخت در تاریخ هنر و تمدن ایران

هنر ایرانی - اسلامی حاوی آثار غنی و درخور توجهی است. آثاری که نشان‌دهنده علاقه و توجه هنرمند ایرانی به طبیعت و محیط اطراف خویش بوده، همواره او را به جستجو و کشف رازهای نهفته در آن واداشته و تا بدانجا پیش رفته که از فرم‌های

مله‌م از طبیعت، نقوش تجریدی آفریده است. در این میان، نماد درخت در انواع هنرهای ایرانی از جمله تصاویری است که تکرار و مداومت آن در دوران‌های مختلف مشهود است. در تمامی سفال‌ها و منسوجات، نقاشی‌ها و حتی حجاری‌های تاریخ ایران، درخت چنان جایگاهی داشته که حالت تقدس و احترام‌آمیز آن به‌ویژه نزد هنرمندان، شهرت فراوان دارد. اعتقاد ایرانیان به درختان، متأثر از نقشی که درختان در اعصار گذشته در زندگی آنها داشته، بوده است. آداب و رسوم رایج بین ملل مختلف در ارتباط با درختان و تشابه آنها با یکدیگر دارای ریشه مشترکی بوده و نشان‌دهنده باورهای یکسان از گذشته‌های دور است. حیات اسرارآمیز درختان، سترگی، عظمت، دیرزیستی، تجدید حیات، باروری و بسیاری دیگر از ویژگی‌های درختان، نقش خدایی در تصور انسان آغازین به‌وجود آورده و وی را وادار به ستایش آنها نموده است. بقایای این اعتقادات به‌صورت دخیل‌بستن به درختان

تصویر ۱. درخت زندگی (نقش برجسته آشوری)، (دوبوکور، ۱۳۷۳: ۱۳)

تصویر ۳. درخت نول، درخت کیهانی و مقدس (دوبوکور، ۱۳۷۳: ۷)

تصویر ۲. درخت زندگی در میان جانوران محافظ، کاشی لعابدار کاشان، حدود ۶۶۸-۶۵۸ ه.ق. (کن‌بای، ۱۳۷۸: ۳۰)

حضور و کاربرد سرو در باغ ایرانی مورد ارزیابی قرار می‌گیرد. بررسی تصویرسازی آرمانی درخت سرو در نگاره‌های ایرانی

نقاشی‌های نگارگری، به‌طور ویژه‌ای، فضای باغ و منظری را که بستر وقوع وقایع‌اند، به‌گونه‌ای خیالی و رویایی به تصویر کشیده‌اند؛ که این‌گونه تصویرسازی مرتبط با اعتقاد به جهان برتر و مثالی و نگاه نمادین به جهان واقع است. نتیجه این نوع نگاه به جهان، تصویر ذهنی از باغ ایرانی را در نمونه نگارگری ایرانی به جلوه درمی‌آورد. از این جهت برای بررسی جلوه‌های خیالی‌انگیزی باغ ایرانی، نگارگری یکی از معتبرترین و بارزترین منابع محسوب می‌شود. در آثار نگارگری عموماً دو نمونه اصلی درخت با رویکردی اسطوره‌شناسانه مورد بررسی و توجه قرار می‌گیرد. یکی درختان همیشه سبز مانند سرو که به جاودانگی و بی‌مرگی اشاره دارند و دیگری درختانی که نشانه از نوجوان شدن و تجدید حیات در بهاراند مانند: چنار و درختان شکوفه‌دار. در این قسمت، به‌طور اجمالی چند نمونه از معروف‌ترین آثار نگارگری که هم از جهت کاربرد سرو و هم از جهت فضای خیالی‌انگیز و نمادین با موضوع تحقیق ارتباط دارد، بررسی می‌شود. به‌عنوان مثال، در نگاره نبرد رستم با دیوسفید (تصویر ۵)، درخت سرو تناوری در گوشه سمت راست کار شده که شاخ و برگ انبوه دارد و تنه آن قله‌طور است. دیگر درختان این نگاره در مقایسه با آن بسیار کوچک و ظریف هستند. این سروهای کوچک به‌صورت پراکنده زمینه را پر کرده‌اند. تمامی درختان این نگاره، رنگ سبز با تنالیته روشن و تیره دارند. در انتهای زمینه و در بالای کار، پنج تنه درخت دیده می‌شود که شاخ و برگ آنها در زیر کتیبه پنهان شده و بقیه آنها از صفحه خارج شده است.

تصویر ۵. بخشی از نبرد رستم با دیو سفید، شاهنامه بایسنقری، ۸۳۳ ه.ق. (حسینی‌راد و دیگران، ۱۳۸۴: ۵۳)

هنوز در جامعه ایرانی باقی مانده است. نمونه آن اسطوره‌های زرتشت درباره درختان به‌ویژه سرو است. در نظر ایرانیان قدیم، زرتشت درخت سرو را از بهشت به زمین آورد. در متن‌های تاریخی پس از اسلام به نام سرو عظیمی برمی‌خوریم که با زرتشت پیوستگی دارد و تا اواسط قرن نهم میلادی سرپا بوده است و سرانجام در سال ۸۴۶ م. به فرمان متوکل، خلیفه عباسی، آن را فروافکندند. همیشه سبزبودن درخت سرو سمبلی از جاودانگی و تداوم حیات است و این عقیده بین اکثر ملل رواج دارد (تصویر ۴). «داستان سرو کاشمر از نظر موضوعی بسیار شبیه اعتقادات کهن چینیان و اعتقادات بازماندگان سکاها (مردم کنونی سیستان) است. چینیان دوران کهن آئین‌های ویژه‌ای درباره درخت سرو داشته‌اند» (مجنونیان، ۱۳۶۹: ۳۱-۲۶).

زرتشتیان در عروسی‌ها و روزهای تولد نیز همیشه با شاخه‌های سرو به یکدیگر شادباش می‌گویند. در اوستا آسیب‌رساندن به درختان گناه بزرگی محسوب می‌شود. امرداد، فرشته نگهبان گیاهان بوده است و به نظر ایرانیان قدیم، درختان انسان‌های خوب و نیک‌کرداری بوده‌اند که پس از مرگ تبدیل به درخت می‌شده‌اند تا زندگی جاوید بگیرند. این موضوع با اشکال گوناگون در بین ملل مختلف عقیده‌ای رایج به‌شمار می‌آید (همان: ۲۹).

با استناد به راهنمای انتخاب درختان برای باغ‌های اسلامی (Clark, 2004:115-117)، شش منبع اصلی برای شناخت و بررسی درختان و گیاهان رایج و مورد استفاده در باغ‌های اسلامی، به‌ویژه باغ ایرانی است: قرآن، کتاب‌های گیاه‌شناسی، دیوان اشعار، سفرنامه‌ها، نمونه‌های باغ ایرانی و نگاره‌ها. در این پژوهش، دو مورد آخر از این منابع در جهت بررسی چگونگی

تصویر ۴. سرو کهنسال ابرقو، گواه طول عمر و پایداری و همیشه سبزی درخت سرو (نگارندگان)

نمونه دیگر، نگاره‌ای از دیوان ارزشمند *خواجه جوی کرمانی* در عهد جلایریان است که احتمال می‌رود توسط جنید و یا تحت نظر او کار شده باشد (تصویر ۶). در این نگاره، درخت کاج، چنار و درختان دیگری نیز دیده می‌شود. بر روی درخت سروی که در انتهای زمینه قرار دارد، کتیبه‌ای کار شده است. این درخت، تیره‌تر از سایر درختان رنگ‌آمیزی شده است، شاید به همین دلیل باعث گردش چشم بیننده و توجه به کتیبه می‌شود. تنه این سرو کوتاه است، شاخه‌ها فقط در محل اتصال به بدنه دیده می‌شوند و نه در تمام سطح بدنه. بدنه ابتدا پهن است و هرچه به طرف بالا می‌رود، باریک‌تر می‌شود. در بالاترین محل بدنه سرو یک تاج شبیه به یک سرو کوچک دیده می‌شود که باعث شده است سرو بلندتر گردد. درختان درون محوطه کاخ همایون کوچک‌تر از اندازه واقعی کار شده‌اند. این درختان همگی به رنگ سبز کم‌رنگ هستند. در نگاره‌های فارس، درختان سرو با قامتی بسیار کشیده دیده می‌شوند (تصویر ۷). این سروها که می‌توانند نمادی از زندگانی جاودان و بی‌مرگی و فضای بهشتی باشند، در جای جای نگاره‌ها وجود دارند. این سروها قامتی کشیده و بلند دارند. تنه آنها بسیار باریک و ظریف است و تفاوت اندازه در بالا و پایین آنها کم است. در درختان سرو نگاره‌ها و آثار پیش از این، درختان چنبن کشیده و بلند کمتر دیده می‌شوند و بیشتر سروها نزدیک به شکل صنوبر و بته‌جقه صاف هستند. درحالی که در این سروها کشیدگی خاصی دیده می‌شود که می‌تواند به گونه‌ای دیگر بر جاودانه‌بودن آنها تأکید کند. همچنین می‌تواند تمهیدی برای هدایت چشم بیننده به بالا

و به آسمان نگاره باشد؛ اما کلیت این سروها با نمونه‌های پیشین چندان تفاوتی ندارد (خدیویان، ۱۳۸۷: ۵۱ و ۹۰).

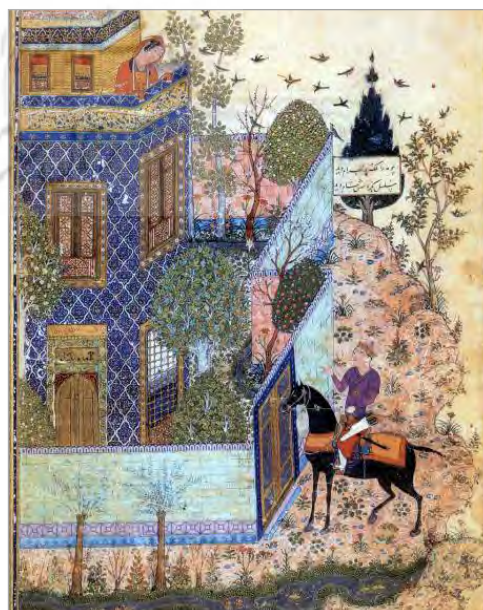
ابعاد تمثیلی سرو در باغ ایرانی

طبیعت در باغ ایرانی نقش خاصی دارد؛ نه همچون باغ‌های پس از رنسانس در هراس از معنای پلید طبیعت یکسره نمادپردازانه و سمبلیک است، و نه چون باغ‌های شرقی محو طبیعت، ناتورالیستی و بدون تعامل با انسان. در قیاس با اروپائیان که گیاه را در هیبت ویژه‌ای زیبا شمرده و آن را به صورت دلخواه تزئین می‌کرده‌اند، زیبایی‌شناسی منظره در باغ ایرانی را می‌توان طبیعت‌گرا دانست؛ ولی در مقایسه با منظره‌پردازی چین و ژاپن طبیعت در هنر ایران به صورت بکر مطرح نشده است. جوهر فضا در نسبت باغ ایرانی با محیط، نه چون شرق در طبیعت معنا می‌شود و نه چون غرب بر طبیعت؛ بلکه با طبیعت است (منصوری، ۱۳۸۴: ۶۱).

در طرح باغ ایرانی که به قولی بر پایه الگوی باغ بهشت است، درخت همیشه سبز سرو حضور پررنگی دارد. «در کنار خیابان‌های سراسری باغ‌های ایرانی، که در دو سوی میان کرت جای دارد دو جوی است که بر لب آنها رده سرو و کاج و یک درخت چهارفصله می‌نشانند» (پیرنیا، ۱۳۸۷: ۳۳). از جمله کارکردهای کاشت ردیفی درختان سرو در دو سوی مسیر عبور باغ، ایجاد پرسپکتیو و نمایاندن چشم‌انداز است که سبب تمرکز ذهن و آرامش خیال می‌شود (تصویر ۸). همچنین درختان سروناز که در ادبیات و شعر نماد قد و بالا و خوش‌خرامی یار هستند، به سبب ظرافت و نرمش خاص،

تصویر ۷. منظره تمثیلی، منتخبات فارس، اواخر سده نهم ه.ق. (Khansari et al., 2004: 58)

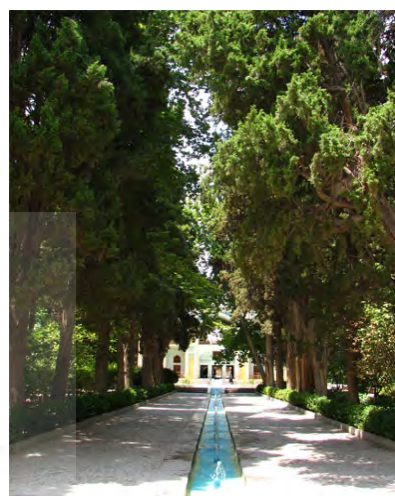
تصویر ۶. دیوان خواجه جوی کرمانی، جنید، ۷۹۹ ه.ق، نبرد همای و همایون، آل جلایر (نگارندگان).

سرو در آثار نگارگری ایران، نمادها و مفاهیم گسترده‌ای از آن قابل برداشت است. «سرو از دیرباز در آیین کهن مزدایی، شعله جاودانیت را مجسم می‌ساخته، همان که در نگارگری، نمودگار جوانی و جاودانگی جسم‌ها و جان‌های شعله‌ور در آتش عشق قرار می‌گیرد» (کورکیان و سیکر، ۱۳۷۷: ۶۰). گاهی قامت راست و کشیده سرو به تصویر درآمده که یادآور درخت سروناز است و گاه نقش خیال‌انگیز و عرفانی سرو در باد به‌صورت خمیده به تصویر کشیده شده است. همچنین

زیبایی باغ را دوچندان می‌کنند و در تصاویر نگارگری در ترکیب با درختان شکوفه‌دار، جلوه‌ای ملکوتی به فضا می‌بخشند. سرو به‌عنوان درختی همیشه سبز، نماد جاودانگی و حیات پس از مرگ است. در نقاشی و نگارگری ایرانی نیز نقش و حضور پیوسته‌ای دارد. در بسیاری مواقع با قرار گرفتن در حاشیه کادر، متن تصویر را به فضای باغ نزدیک کرده و به خارج کادر کشیده شده که شاید تداعی گر مفهوم بلندبالایی سرو در ذهن مخاطب باشد. با مشاهده و بررسی نقوش و اشکال مختلف

تصویر ۹. جلوه درخت سروناز در باغ ارم شیراز (نگارندگان)

تصویر ۸. ردیف درختان سرو در باغ فین کاشان (نگارندگان)

تصویر ۱۰. نمودار تحلیل ویژگی‌های بصری سرو و ارتباطشان با تداعی مفاهیم و تصاویر ذهنی (نگارندگان)

ویژگی های بصری درخت سرو با طرح‌واره‌ها و مفاهیم ذهنی مرتبط با آن نشان داده شده است. برای تعیین مشخصات بصری درخت سرو در گروه بندی گیاهان از نظر زیبایی‌شناسی، از معیارهای معرفی شده تروریج و باسوک، استفاده شده است. به این ترتیب، دو معیار نخست، فرم و اندازه است که در گروه بندی درختان، در درجه اول اهمیت قرار دارند، زیرا این معیارها بیشترین و سریع‌ترین اثر را روی درک بصری از درختان منفرد به وجود می‌آورند. دو معیار دیگر تراکم شاخه‌دهی و بافت شاخ و برگ است که در درجه دوم اهمیت قرار دارند، زیرا با افزایش فاصله از وضوح‌شان کم می‌شود (تروریج و باسوک، ۸۸۳۱: ۷۶۱ و ۸۶۱).

فرم سرو به صورت ساده و انتزاعی همچون پیکانی به سمت آسمان و به نشانه عروج به چشم می‌خورد. رابطه متقابل کاربرد نمادین سرو در باغ‌سازی و نگارگری ایرانی به همان ترتیبی که بیان شد و تنوع فرم‌ها و مفاهیم موجود نشانگر دقت و کشفیات بصری است که هنرمند در حالات طبیعی سرو انجام داده و از آن برای بیان مفاهیم ذهنی و به تصویر کشیدن بهشت یا جهانی آرمانی بهره گرفته است؛ و این تأکید بر نقش تأثیرگذار و قابل توجه گیاهان به‌ویژه درختان در ایجاد و تقویت تصاویر ذهنی مثبت است که به بهترین شکل در باغ‌سازی و نگارگری ایرانی نمود یافته است (جدول ۱).

جدول ۱. مقایسه نقش سرو در نگاره‌های ایرانی و فرم طبیعی سرو در باغ ایرانی

سرو در نگاره	سرو در باغ یا طبیعت	طرح‌واره ذهنی	مفاهیم ذهنی
			سرو تنومند و کهنسال، نماد جاودانگی، پایداری، فن‌انپذیری و همیشه سبزی
نقش سرو در نگاره نبرد رستم با خاقان چین (حسینی‌راد و دیگران، ۴۷:۱۳۸۴)	سرو کهنسال ابرقو (en.wikipedia.org/wiki/Sarv-e_Abarkuh)		
			سرو نماد باروری، زاینده‌گی و برکت، سرو درخت زندگی
نقش سرو در دیوارنگاره‌های تخت جمشید (www.chn.ir/NSite/FullStory)	فرم طبیعی درخت سرو	سرو درخت زندگی (میرزایی مهر، ۶۲:۱۳۸۶)	
			سرو نماد بلندی، زیبایی، تقارن، ایستادگی
نقش سرو در نگاره همای و همایون (کرابر، ۵۶:۱۳۹۰)	سرو کهن‌سال هرزوبیل در گیلان (www.alltravels.com)		
			(اسکارفون، ۷۴:۱۳۹۱)

سرو در نگاره	سرو در باغ یا طبیعت	طرح‌واره ذهنی	مفاهیم ذهنی
			سرو در باد، گرنش سرو، انعطاف‌پذیری، زیبایی، فروتنی
نقش سرو در نگاره کشته‌شدن شیده به دست کیخسرو، (کرباسی، ۱۳۸۴:۲۹۹)	فرم طبیعی سرو روی صخره en.wikipedia.org		
			سرو نماد ظرافت، زیبایی، همیشه بهار
نقش سرو در نگاره (مجردتاکستانی، ۱۳۸۱:۱۲۷ و ۱۰۷)	فرم طبیعی سرو توجا en.wikipedia.org/wiki	(مجردتاکستانی، ۱۳۸۱:۱۳۲)	
			سرو نماد شعله جاویدان تشابه فرم سرو و شعله آتش
نقش سرو در نگاره تصرف تاج کیانی و کشتن شیران به دست بهرام (حسینی‌راد و دیگران، ۱۳۸۴:۳۳۵)	گونه‌ای سرو لاوسون en.wikipedia.org/wiki/Thuja		
			ردیف درختان سرو، ایجاد چشم‌انداز زیبا، نماد جاودانگی، دید بی‌نهایت
بخشی از یک نگاره ایرانی (Khansari et al., 2004:151)	ردیف درختان سرو در باغ فین کاشان www.destinationiran.com	(اسکارفون، ۱۳۹۱:۷۴)	

ادامه جدول ۱. مقایسه نقش سرو در نگاره‌های ایرانی و فرم طبیعی سرو در باغ ایرانی

سرو در نگاره	سرو در باغ یا طبیعت	طرح‌واره ذهنی	مفاهیم ذهنی
			سروناز نماد بلندبالایی، زیبایی و لطافت
نقش سرو در نگاره پسران فریدون و دختران شاه یمن (خلج امیرحسینی، ۱۳۷۸: ۸۲)	سروناز در باغ ارم شیراز (en.wikipedia.org)		

(نگارندگان)

نتیجه‌گیری

معماری منظر پدیده‌ای عینی و ذهنی است که افزون بر تأثیری که در محیط زیست انسان دارد، بر ذهنیت انسان از محیط اطرافش نیز تأثیرگذار است. در این پژوهش با عنایت به این که اهمیت هنر منظرپردازی به مسایل زیبایی‌شناسی و ایجاد چشم انداز، با هنر نقاشی و تصویرسازی وجوه مشترک بسیاری دارد، برای بررسی نقش نمادین سرو در هنر ایرانی اسلامی، دو گرایش طراحی باغ ایرانی به مثابه نماینده طراحی منظر و نگارگری به عنوان پیشینه نقاشی اصیل ایرانی، مورد بررسی و استناد قرار گرفت. بدین معنا که نحوه کاربرد و استفاده از فرم‌ها و حالات مختلف سرو در طراحی باغ و منظر با نحوه نمایش سرو در تصاویر و نگاره‌ها مورد مقایسه قرار گرفت که بیانگر برداشت ذهنی و بیان مفهومی نقش سرو بر مخاطب است. با انجام این مقایسه می‌توان دریافت که درخت سرو مشخصات بصری ویژه‌ای دارد و تأثیر آن بر بیننده باعث ایجاد طرح‌واره‌های ذهنی معناداری می‌شود. تکرار این نقوش در ذهن باعث همراهی فرم با معنایی خاص و ایجاد نماد می‌شود. همچنانکه درخت سرو در ذهنیت ایرانی تبدیل به نماد جاودانگی، فناپذیری، پایداری، بلندبالایی و... شده است. بنابراین با کاربرد هدفمند درخت سرو در طراحی یا سامان‌دهی منظر به صورت تکی یا گروهی، می‌توان مفاهیم و انگاره‌های خاصی را در ذهن مخاطب تداعی کرد و شرایطی خیالی و فراواقعی برای فضا و مکان ایجاد کرد.

منابع و مآخذ

- اسپیرن، آن‌ویستون (۱۳۸۷). **زبان منظر**. ترجمه سیدحسین بحرینی و بهناز امین‌زاده، چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
- اسکارفون، اسکات (۱۳۹۱). **طراحی کاشت حرفه‌ای، رویکرد معماری و باغبانی در طراحی کاشت باغچه مخلوط**. ترجمه سعدالله علیزاده، تهران: دانشگاه تبریز.
- پیرنیا، محمدکریم (۱۳۸۷). **مبانی باغ ایرانی، هنر و معماری**. (۱۲)، ۳۰-۳۳.
- تروبریچ، پیتر جی و باسوک، نینا ال (۱۳۸۸). **درختان در منظر شهری**. ترجمه محمد غلامی و علی‌اکبر ابدل، چاپ اول، تهران: ره شهر.

- حسینی‌راد، عبدالمجید؛ پرهزگاری، ماری؛ پریشان‌زاده، پیام و کرباسی، کلود (۱۳۸۴). **شاهکارهای نگارگری ایران**. تهران: موزه هنرهای معاصر.
- خواجه‌جوی کرمانی، محمودبن‌علی (۱۳۷۴). **دیوان کامل خواجه‌جوی کرمانی**. مصحح حسن قانع، تهران: بهزاد.
- خلیج‌امیرحسینی، مرتضی (۱۳۷۸). **رموز نهفته در هنر نگارگری**. تهران: آبان.
- تیموری (بخش عملی: انسان و درخت). راهنما عبدالمجید حسینی‌راد، تهران: دانشگاه تهران.
- دوبوکور، مونیک (۱۳۷۳). **رمزهای زنده جان**. ترجمه جلال ستاری، چاپ اول، تهران: مرکز.
- کرابر، الک (۱۳۹۰). **مروری بر نگارگری ایرانی**. ترجمه مهرداد وحدتی دانشمند، تهران: متن.
- کن‌بای، شیلا. ر (۱۳۷۸). **نقاشی ایرانی**. ترجمه مهدی حسینی، تهران: دانشگاه هنر.
- کورکیان، ا.م. و سیکر، ژ. پ (۱۳۷۷). **باغ‌های خیال: هفت قرن مینیاتور ایران**. ترجمه پرویز مرزبان، چاپ اول، تهران: فروزان.
- مجردتاکستانی، اردشیر (۱۳۸۱). **مبانی نقاشی ایران (۱) (راهنمای آموزش مینیاتور ایرانی)**. چاپ اول، تهران: یساولی.
- مجنونیان، هنریک (۱۳۶۹). **درختان و محیط‌زیست**. تهران: سازمان حفاظت محیط‌زیست.
- منصوری، سیدامیر (۱۳۸۴). درآمدی بر زیبایی‌شناسی باغ ایرانی، **باغ نظر**. دوره ۲، (۳)، ۵۸.
- (بازیابی شده در: ۱۰ اسفند ۱۳۹۳) www.babagh-sj.com
- میرزایی مهر، علی‌اصغر (۱۳۸۶). **نقاشی‌های بقاع متبرکه در ایران**. تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی.
- هال، جیمز (۱۳۸۰). **فرهنگ نگاره‌های نمادها در هنر شرق و غرب**. ترجمه رقیه بهزادی، تهران: فرهنگ معاصر.
- Khansari, M.; Moghtader, M. R. & Yavari, M. (2004). **The Persian Garden: Echoes of Paradise**. Washington: Mage Publisher, Inc.
- Clark, Emma (2004). **The Art of the Islamic Garden**, Ramsbury: The Crowood Press Ltd.

Received: 2015/10/26

Accepted: 2016/04/27

Investigation on the Common language of Persian Garden and Persian Miniature, with an Emphasis on the Symbolic Role of Cypress Tree

Sara Ghasemieh* Mohammad Reza Bemanian**
Aboozar Nasehi***

Abstract

In traditional Persian Art, everything is esoteric. It means that any semblance used to refer to an abstract meaning in a higher realm. Recognition of the ideology affecting the arts is necessary to understand the language of Persian Art. The aim of this study is to investigate the structure and language of expression trees, due to the long history of symbolic role of trees in art. In this regard, symbolic role of Cypress tree in Persian garden and painting as the most credible examples of creating an imaginary world, is emphasized. In fact the research is about symbolic and imaginary role of trees in environmental design. Based on the above, the main purpose of the present research is to determine whether the symbolic botanic elements (e.g. the cypress tree) used in landscaping can truly create a visionary image in the viewer's mind. The historical and comparative methodology was used to study the history of alluding to cypress tree in Iranian art forms and comparing the different ways this tree had been symbolized in Iranian gardens and paintings. Considering the extensive research about tree motifs, this paper tries to establish a relationship between Illustration and Landscape design, by the new approach. The required information was collected by using library documents and visiting different Iranian gardens. Data analysis was conducted qualitatively and quantitatively, and the various characteristics of the cypress trees used in the visited gardens were tabulated for comparison. The results showed that the various forms of the cypress tree in nature indeed invoked different meanings in the human mind and that Iranian artists have, by carefully examining these effects, used this tree symbolically in their imagery to convey the intended meanings to the viewer. Cypress has special visual characteristics and its impact on the viewer is a significant cause of mental schemas. Repeating these designs makes keeping in mind the specific meaning and form to create the symbol. As cypress in Iranian mentality has become a symbol of immortality, sustainability and ...

Keywords: World of imagination, Iranian painting, Iranian decorative gardens, cypress tree, symbolic images

* M.A. Student in Landscape Architecture, Faculty of Arts and Architecture, Tarbiat Modares University

** Professor, Faculty of Arts and Architecture, Tarbiat Modares University

*** Assistant Professor, Department of Visual Arts, Art University of Isfahan